

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV

HIRIN QOVUNLAR
MAMLAKATI

YOKI SEHRGARLAR JANGI

ERTAK-ROMAN

Qayta nashr

YANGI ASR AVLODI

Toshkent

2016

NABIRALARIMGA OCHIQ XAT

Rostini aytsam, mana yetmish to'rtga kiryapman, oltita o'g'il-qizim, 19 ta nabiram bor. Lekin shu kungacha biron o'g'il-qizimga yoki nabiramga ochiq xat yozgan emas ekanman. Ushbuni yozishni menga sevimli shoirimiz Normurod Narzullayev maslahat berdi. «Shirin qovunlar mamlakati yoki sebrgarlar jangi» asaringizda qanday sebr, qanday siru asror borki, mana 20 yildan buyon qayta-qayta bosilyapti, ko'plab xorijiy tillarga tarjima bo'layapti, shular haqida nabiralaringizga ayting, dedi. Rostini aytsam, juda-juda ham xursand bo'ldim. Shu bahonada ancha-muncha gaplarimni ham aytib olaman, deb o'yladim.

Asarning «tarjimai holi» quyidagicha: U 1986 - yili «Yosh gvardiya» nashriyotida chop etilgan. «Cho'lpon» nashriyotida folklorshunos olim Omonullo Madayevning so'nggi so'zi bilan yana 100000 nusxada chop etilgan. Oradan bir yil o'tgach, ya'ni 1989-yili O'zbekiston davlat mukofotiga sazovor bo'lgan... Shularni o'yladimu, kundaligimni varaqlab o'tirib qiziq-qiziq voqealarni qayd qilgan ekanman, o'shalarga ko'zim tushib qoldi. 1985-yil 11 sentabr, Yozuvchilar uyushmasi, kichik zal, «Shirin qovunlar mamlakati yoki sebrgarlar jangi». Asarim muhokama bo'lyapti. Ishtirok etishyapti: Hakim Nazir, Ibrohim G'ofurov, O'tkir

Hoshimov, Abdug'ofur Rasulov, Anvar Obidjon, Xurshid Davron, Mirpo'lat Mirzayevlar.

Birinchi bo'lib Abdug'ofur Rasulov so'zga chiqdi va muhokamani boshlab berdi.

O'g'il-qizlarim, endi gapning ochig'ini aytadigan payt keldi. O'sha kuni meni ham maqtashdi, ham tanqid qilishdi. Maqtov: Xudoga shukur, o'zbek bolalar adabiyotida ham, mana nihoyat chinakam fantastik asar yaratildi. Muallifni chin dildan tabriklaymiz va noshirlardan uni ko'p nusxalarda tezroq chop etishlarini so'raymiz, degan mazmunda bo'ldi. Tanqid esa... Rostini aytsam tanqid qismi eslashga arzimmas ekanda, to'g'ri emasmi?

Mening nazarimda, asardagi to'rt holat uni o'qishli bo'lishiga, qo'lma-qo'l bo'lib o'qilishiga sabab bo'lgan bo'lsa kerak.

1. Fantastik holatga ko'proq o'rin berilganligi;
2. Imkon darajada yumorning kuchaytirilgani;
3. Qarama-qarshi holatlar — konfliktning oxirigacha saqlab qolingganligi;
4. Hayotiy haqiqat, xulqi-axloqdagi illatlar ustidan boplab kulganim.

O'zbek xalq ertaklaridan birida g'alati bir sujet bor. Kambag'al-bechorahol odamning eshagiga yag'ir toshadi. Tabibga olib borsa, davosi oson, bitta yong'oq olginda, chaqib yarmini chaynab eshak belidagi yag'irga bos, yarmini o'zing yegin, deydi. Kambag'al kishi tabibning aytganini qiladi: ertalab chiqib qarasa, e tavba, eshakning ustidan bir tup yong'oq o'sib chiqibdi. Shig'il-shig'il hosil tukkan emish. Kambag'al kishi eshagini yetaklab, shudgorga olib boradi-da, kesak otib yong'oqlarni qoqa boshlaydi. E, tavba, na yong'oq tusharmish, na kesak! Daraxtga chiqib

qarasa, daraxtning ustida ikki paykal yer paydo bo'lib qolgan emish. Kesak otganda kesakka qo'shib bir dona qovun urug'i ham o'sha yerga tushgan ekan. Unib chiqibdi, hosilga kiribdi. Qovunlarki, har bittasi sandiqcha kelarmish. Yonidan pichog'ini olib bittasini chaqmoqlab ko'ray desa, pichog'i qovunning ichiga tushib ketibdi. Engashib qarayman desa, o'zi ham tushib ketibdi. Pichog'ini axtarib yurgan ekan, bir odam uchrab qolibdi. Undan dandon sopli pichog ko'rmadingizmi desa, pichog'ingni ko'rmadimu, lekin men 40 ta tuyamni yo'qotib, o'shalarni axtarib yuribman, depti. Men bu ertakni bolaligimda eshitgan edim. Undagi xayolot-fantaziyaning kuchliligiga qoyil qolib yurardim. «Shirin qovunlar yoki sehragarlar jangi»ga sujet axtarganimda undan foydalandim. Omadi yurmagan Akbariy ham to'satdan qovun ichiga tushib qoladi va bir-biridan qiziq sarguzashtlari boshlanib ketadi. Maqsadim Akbariyning sarguzashtlar orqali hayotdagi yalqovlik, yolg'onchilik, ko'z-bo'yamachilik, maqtanchoqlik, ichiqoralik, hasadgo'ylik singari illatlarning ustidan kulish edi. Xayolot-fantaziya dan ko'proq, unumliroq foydalanishga, kitobxonda ham xayolotga, fantaziya ga berilish holatini tarbiyalashga, rivojlantirishga harakat qildim. Har birimiz ozmi-ko'pmi xayol surish, fantaziya ga berilishga harakat qilishimiz — o'zimizdagi Olloh bergan ana shu nodir xayolotni tarbiyalashga harakat qilishimiz kerak.

O'g'il-qizlarim, nabiralaringa aytadigan gapim shuki, xayolot-fantaziya odamlarga qanot bog'lab osmonlarga uchiradi, yangi-yangi kashfiyotlar qilishga maydon ochadi. Buyuk insonlarning tarjimai holini sinchiklab o'rgansangiz, ularning ko'pchiligi bolaligida

xayolot-fantaziyaga qattiq berilgan. Xayolida o'zicha osmonda muallaq turadigan shaharlar qurgan. Osmon bilan yer o'rtasida yomg'irlarni to'plab beradigan suv omborlarining rejasini tuzishgan. Xayolot insonni o'ziga o'zini tanitadi. O'zini tanigan inson nimaga qobiliyatli ekanligini darrov anglab oladi. Ham o'zi uchun, jamiyat uchun foydali inson bo'lib yetishadi.

Demak, hurmatli o'g'il-qizlarim, aziz nabiralarim, men «Shirin qovunlar mamlakati yoki sebrgarlar jangi» romanimni yozayotganimda, eng avvalo, sizdagi Olloh bergan xayolot-fantaziyaga berilishdek fazilatni rivojlantirishga hissa qo'sharkanman, deb o'ylaganman. So'ngra illat va sarqitlar ustidan kulayotganimda Siz ham menga qo'shib yashashga imkoniyat bermaydigan ana shu qusurlar ustidan kularsiz, demak poklik va go'zallik uchun birgalashib kurashamiz, deb o'ylaganman.

X.To'xtaboyev

SHIRIN QOVUNLAR MAMLAKATI

I BOB

MEN AKBAR QOVUNCHI BO'LAMAN

Gap qo'shmay tursangiz, hammasini bir boshdan so'zlab beraman, bo'lgan voqea qanday yuz bergan bo'lsa, qasam ichib aytamanki, hech narsa qo'shmasdan, hech narsani olib tashlamasdan shundayligicha aytaman. Yolg'onchi emasman. Yolg'on gapirgan odamni ko'rsam, meni yetti kun hiqichoq tutadi. Uyog'ini so'rasangiz, yolg'on gapirishni, birga o'nni qo'shib so'zlashni Hoshimga chiqargan. Hoshimni taniysizmi? Ro'zivoy akaning sartarosh o'g'lini tanimaysizmi? Yo'q, taniysiz. Hozir esingizga tushiraman. Uning to'g'risida To'xtaboyev degan yozuvchi kitob ham yozgan. O'sha kitobni maqtanchoq o'rtog'im Hoshim yana ham maqtanib yurish uchun ataylab yozdirgan. Yozuvchi amaki ta'tilini o'tkazish, shirin-shakar mevalardan yeb, soylarda maza qilib cho'milish uchun qishlog'imizga mehmon bo'lib keluvdilar. Hoshim uning soch-soqolini tekinga olib qo'ygan, atirlarning ham eng tozasi, eng xushbo'ylaridan sepgan bo'lsa kerak. Bundan tashqari, o'sha paytda Hoshimlarning ola sigiri tuqqan edi, yozuvchiga qatiq olib o'tganini qishloqdagi bolalar bir necha bor ko'rishgan ekan. Bo'lmasa, shuncha a'lochi bolalar buyoqda qolib, borib-borib maqtanchoq Hoshim haqida kitob yozarmidi? Bundan tashqari, diqqat qilgan bo'lsangiz, o'sha kitobdan yangi ivitilgan qatiqning hidi kelib turadi. Men hidni yaxshi bilaman, ming bir narsaning hidini ming metr naridan

turib farqlay olaman. Hoshim rosa maqtangan bo'lsa kerak. Hatto mening ham nomimni o'sha yozuvchi bir necha bor tilga olib o'tgan. O'qigan bo'lsangiz, esingizdadir, o'sha kitobda «Akbar bo'ri ushlabdi» degan bob ham bor. Bo'rining bolasini ushlab olganim to'g'ri, uni aravachaga qo'shib sirk tomoshasi ko'rsatmoqchi bo'lganim ham rost. Lekin Hoshimning shu bo'ri bolasiga mahliyo bo'lib Akbar yaxshi o'qiy olmay, oltinchi sinfda qolib ketdi, degani g'irt yolg'on. To'g'ri, men o'sha yili oltinchi sinfda qolib ketganman, lekin yomon o'qiganim uchun emas, yo'q, zinhor bunday deb o'ylamang. O'sha yili, sizga ochig'ini aytsam, butun maktabimiz bo'yicha to'rt va besh baholar zaxirasi kamayib shunaqa baholar solinadigan xaltachalar bo'shab qolgan ekan. Shuning uchun muallimlar menga nuqul yo uch, yo ikki qo'yishavergan. O'qituvchilar: «Akbarjon, sen o'zi ajoyib bolasan-u, lekin bari bir senga ikki qo'yishga to'g'ri keladi-da», deb bir necha bor uzr so'rashgan. Xullas, ayb menda emas edi. Hoshim qurg'ur butun aybni men bilan bo'rining bolasiga to'nkab, o'zini oppoq qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan. Xullas, mana shunaqa gaplar. Xo'p, nima deyayotgan edim? Ana xolos, hammasi esimdan chiqdi-qoldi! Uf, o'zi men sal shunaqaroqman. Bir narsa haqida gapirib turaman-u, to'satdan esimga boshqa narsa kelib qoladi. Keyin o'sha haqda xayol surib ketaman. Mana masalan, jo'g'rofiya darsida o'tiribimiz deylik. Muallim yo'qlamani qilib bo'lgach, o'tgan darsda qaysi mavzuni o'tgan edik, deb so'raydi, hamma qo'l ko'taradi, men ham ko'taraman. Muallim: «Akbar Madumarov, doskaga chiq», deydi. Chiqaman. «Demak, «Gibraltar bo'g'ozini o'tganmiz, shundaymi?» «Shunday», deyman, «Qani, boshla», deydi muallim. Ko'zlarimni xiyol qisib, chakkamni qashlab, bir oz jim turaman-da, boshlab yuboraman. Gibraltar bo'g'ozining qaysi dengizlarni tutashtirib turgani, bu dengizlar qaysi mamlakatga qarashli ekanligi, bo'g'ozning yuk tashishdagi ahamiyati, bu bo'g'oz tufayli... deyman-u, keyin miyamda bo'g'oz degan so'z aylanaveradi... To'satdan,

sigirimiz bu yil bo'g'oz emas, esizgina, qisir qoldi-ya, deb o'ylayman. Keyin o'yimni davom ettirib, endi sut-qatiq masalasi chatoq bo'ladi-da, shirguruch qilmoqchi bo'lsak, tovoq ko'tarib Hoshimlarnikiga chiqishga to'g'ri keladi. Maqtanchoq Hoshimning buvijonisi sut berguncha, landovur dadang bitta sigirniyam qochirolmabdi-da, deb shunaqa diydiyo qiladiki, oxiri shu sutni ichgandan zahar ichgan ma'qul deb qaytayotganda sut to'la idishlarni yerga urging keladi... Ana shunaqa gaplarni o'ylab ketaman. Qancha o'ylasam, o'yim shuncha chuvalashib ketaveradi...

— Nega jim qolding? — deb so'raydi muallim.

— Jim bo'lganim yo'q, — deyman hamon o'yga tolib.

— Gapir bo'lmasa, — deydi muallim yana.

— Sigirimiz bo'g'oz emas, — deyman.

— Nima?! — deydi muallim o'rnidan xiyol qo'zg'alib.

— Endi sut masalasi chatoq bo'ladi-da.

— Nima-nima?! — deb muallim o'rnidan turib ketadi.

— Hoshimning buvisidan sut so'ragandan ko'ra... — deya duduqlana boshlayman.

— Tavba! — deya muallim yoqasini ushlab qoladi.

— Mahallamizda yaxshi buqa yo'q, — deyman-u, gapimning uyog'ini aytmayman. Nega desangiz sinfda gurillab kulgi ko'tariladi. Muallim ham kula boshlaydi. Ko'pchilikdan qolish yaxshimas deb o'zim ham jo'r bo'laman. Miriqib-miriqib kulaman. Muallim kulgidan to'xtab, qovog'ini uyib:

— O'tir, — deydi, — bahong — ikki!

Mana shunaqa kamchiligim bor. Zarur gapni o'rnida aytmayman. Shuning uchun ham tengqurlarim menga «Qovunchi» deb laqab qo'yishgan. Ya'ni men tez-tez qovun tushirib turarmishman. Laqabim qovunchi bo'lgunga qadar qovun tushirdi degan gapning mazmuniga uncha tushunmas edim. Keyin o'ylab ko'rsam, o'rnida aytilmagan har bir gap, o'rnida bajarilmagan har bir yumush keraksiz joyga qovun tushirgandek bir gap ekan... Xullas, mana shunaqa gaplar... Uyog'ini surishtirsangiz, o'zim ham qovunni

o'lguday yaxshi ko'raman. Laqabim Akbar qovunchi bo'lgani uchun emas, yo'q, yo'q, unday deb o'ylamang, qovun shirin bo'lgani, boz ustiga eyayotganda tani-jonim yayrab ketgani uchun yaxshi ko'raman. Qovunni ko'p yeganim va yana shu haqda kechasiyu kunduzi o'ylaganim uchunmi, uning haqidagi ma'lumotim eng zo'r muallimlarnikidan ham ko'proq. Yolg'on so'zlayotganim yo'q, rost aytayapman. Bemaza qovunning urug'i ko'p bo'ladi, degan maqol bor, to'g'rimi? Xo'sh, to'g'ri bo'lsa ayting-chi, nega uning urug'i ko'p bo'ladi, nega? Ana, bilmas ekansiz-ku! Men bilaman. Aytib beraymi? Quloq soling bo'lmasa. Qovun gul tashlagandan keyin bosh barmoqdekkin xamakcha paydo bo'ladi. Xamakcha yangi tug'ilgan buzoqcha onasining emchagini so'rgandek palakni so'rib katta bo'ladi. Tomirlarda paydo bo'lib, palaklar orqali oqib kelayotgan oppoq sut xamakchanning og'ziga quyilib turadi. Ana shu sutni urug'lar ko'proq so'rsa, ular ko'payib ketadi-yu, qovunning eti bemaza bo'lib qoladi. Qalay, bilar ekanmanmi? Men yana qovunlarning yetmish olti xilini hidiga qarab ajrata olaman. Ko'zimni yetti qavat doka bilan boylab, qovunni orqangizga berkitsangiz:

— Bu bosvoldi, bu chala pishgan begimsuydi, bu banjida bo'lgan oq urug', bu bir yoniga oftob tegmagan qizilurug', — deb bexato aytaveraman.

Mahallamizda Savri xola degan kampir bor. Bir kuni ko'chamizdagi bolalar bilan bas boylashib, bir arava qovun yutib olganimni ko'rib: «Suf-suf, bolam, ko'z tegmasin. Odamlarning aqli kallasida bo'lardi, sening aqling burningda ekan, burningni ehtiyot qil», deb nasihat qilgani hali-hali esimda. Ishonsangiz, o'shandan buyon goho yomon bolalar bilan mushtlashib qolguday bo'lsam kallamni emas, burnimni ehtiyot qilaman. Mening boshqalarda uchramaydigan yana bitta fazilatim bor. Aytib berardim-u, lekin bari bir ishonmaysiz-da. Ha, mayli, ishonmasangiz ham aytaman. Men qovunni qo'limga olishim bilan uning ichida necha dona urug' borligini ham bexato ayta olaman.

Qovunni kaftimga qo'yib ko'zimni yumishim bilan ko'z o'ngimda televizor ekraniga o'xshash sarg'ish bir lagan paydo bo'ladi-yu, shu lagan sathida urug'lar dona-dona bo'lib bir tomonga surilib o'taveradi. Eh-he, bu haqda avval ko'chamizda, keyin maktabda, undan keyin tuman markazida o'tkazilgan katta qovun sayllarida necha-necha martalab bahs boylashlar bo'lib o'tmadi deysiz! Faqat bir martagina xato qilib qo'rganman xolos. Qirqma qovunni qo'limga tutqazib:

— Ayt! — deyishdi.

Ko'zimni chirt yumib, sarg'ish ekranda namoyon bo'lgan dona-dona urug'larga bir nigoh tashladim-da:

— Yetti yuzu qirq! — dedim.

— So'y! — deyishdi.

So'yib, sanab ko'rishsaki, yetti yuzu qirq bitta urug'i bor ekan. Rosa xafa bo'ldim, dardi-dunyom qorong'i bo'lib ketdi. Urug'larni o'zim qaytadan sanay boshladim. Eh-ha, mana, xato qayerda ekan. Urug'lardan biri egizak, ya'ni maqtanchoq o'rtog'im Hoshimjonning tili bilan bayon qiladigan bo'lsak, Hasan-Husan ekan. Hasani yaxshi rivojlanib, Husanini tagiga bosib olgani uchun ko'z tashlaganimda yaxshi ilg'amay qolgan ekanman... Xullas, mana shunaqa gaplar... Xo'p, nima deya-yotgan edim, ha, esimga keldi. Xullas, o'rtog'imning yolg'on-yashiq gaplari orqali men ham sizga qisman tanishman. O'zimni qaytadan tanishtirib o'tirishimning hech hojati yo'q demoqchiman-da. Mabodo tog' orasidagi mana shu Soyboshi qishlog'iga yo'lingiz tushib, egri-bugri ko'chako'ydam, surnay chalinib ziyofat berilayotgan to'y-ma'rakadami o'rta bo'y, g'ippa semiz, cho'ziqdan kelgan yuzi sarg'ayib pishgan handalakka xiyol o'xshab ketadigan, qop-qora ko'zlari hamisha kulib, charaqlab, sergo'sht lablari qiziq bir narsa aytmoqchiday tabassumga moyilnamo qimtinib turadigan yigitchaga duch kelsangiz — bu menman! Mana, qarshingizda o'tiribman. Hikoyani davom ettiraveraymi? Xo'p bo'lmasa, jinday suv ichib

olay, suv ichsam gapim ravonroq ketadi-da. Sizga aytadigan eng katta hikoyamni boshlashdan oldin yana bir voqea esimga kelib qoldi. Ruxsat bersangiz shuni ham tugatib olsam. Sizga Katta tagoblik Hoshimjon bilan qanday tanishligimni aytdim-u, undan qanday ajralganimni va ajralishganimizdan so'ng boshimdan nimalar o'tganini aytman. Shularni aytib bersam maylimi, shoshayotganingiz yo'qmi?

II BOB

OYIJONIM BURNIMNI KESIB TASHLAMOQCHI BO'LGANI

T o'g'ri, oltinchi sinfda qolib ketdim, buni hech kimdan yashirmayman. Lekin, sababi, hali aytganimdek yomon o'qiganim uchun emas. Balki maktabimizda yaxshi baholar tugab qolgani uchun shunaqa bo'ldi. Axir yomon baholarni ham kimdir olishi kerak-ku. Ilgari ham bir shunaqa bo'luvdim. To'rtinchi sinfda ham ikki yil o'qib, boshlang'ich ta'lim poydevorini obdan mustahkamlab olganman. Oltinchida ham shunday qilarman deb o'yladim-u, uncha xafa bo'lmay qo'ya qoldim. Lekin bu niyatim amalga oshmay qoldi. Nega desangiz, qishlog'imizdan uch chaqirim yuqoriroqdagi, to'rt tomoni baland tog'lar bilan o'ralgan Soyboshi degan qishloqqa ko'chib ketdik. Dadam asli o'sha yerlik ekan-u, bundan yigirma yilmi, o'ttiz yilmi oldin buyoqqa kelib qolgan, oyim ikkovlari shu yerda topishib, shu yerda turmush qurishgan ekan. Katta bobomdan qolgan bog', olti xonali uy, yigirmata mol sig'adigan og'ilxona dadamga meros bo'libdi. O'shalar xarob bo'lmasin, eng muhimi — begona odamlar qo'liga o'tib ketmasin deb, dadam o'sha yoqqa ko'chishga qaror qilgan ekan...

Bu yerda ishlarimiz juda gumbur bo'lib ketdi. Dadam magazinga mudir, oyim sotuvchi, o'zim bo'lsam sakkizinchi sinfga eson-omon joylashib oldim. Ko'chib kelgan kunimiz ertasiga Ortiqali degan chap qo'lida oltita barmog'i bor o'zim tengi bir bola bilan tanishgan edim, keyinchalik do'st bo'lib ketdik. Ortiqali, sakkizinchi sinfga kirib o'qiyver, nega desang bu yerda muallimlar o'quvchilarning bilimiga qarab emas, dalada qanday ishlaganiga qarab baho qo'yishadi. Sen jussalikkina ekansan, kuching ham bor shekilli, qara, bilagingdagi mushaklaring o'ynab turibdi, hashar paytida o'zingni bir ko'rsatsang, ehtimol a'lochi ham bo'lib ketarsan, olti-yetti deya boshingni og'ritib yurma, deb maslahat berdi.

— Demak, bizning maktabga o'xsharkan-da, — dedim xursand bo'lib.

— Eng muhimi, progul qilmasang bo'lgani, — deb tushuntirdi yangi do'stim, — sinfdan-sinfga o'zlari o'tkazib qo'yishaveradi... Lekin, Akbarjon, bitta narsa so'rasam yo'q demaysan, xo'pmi?

— Istaganingcha so'rayver, — deb qo'ydim.

— Sening burning yaxshi hid olarmish, shu rostmi?

— Rost.

— Iskovuch itdan ham zo'rmishsan, to'g'rimi?

— To'g'ri.

— Faqat qovunning hidini yaxshi farqlay olasanmi?

— Nega endi faqat qovunnikini bo'larkan?

— Shunday deb aytishdi-da.

— Bo'lmagan gap, — dedim negadir shu paytda juda maqtangim kelib, — men ming xil hidni bir-biridan farqlay olaman.

— Yo'g'-e! — dedi Ortiqali ishonqiramay.

— Ishonmaysanmi?

— Ishonay deyapman-u, axir negadir ishongim kelmayapti.

— Uch chaqirim naridagi narsaning ham hidini seza olaman.

— Sen... g'alati ekansan-ku! — deb qo'ydi Ortiqali hayrati oshib.

O'sha kuni suhbatimiz rosa qizib ketdi. Lekin qizigani ham yaxshi bo'ldi, nega desangiz ko'chib kelganimizga o'n kuncha bo'lgan bo'lsa ham hali bironta bola bilan durustroq tanishib, miriqibroq suhbatlashganim yo'q edi. Shunaqa suhbatni juda, juda ham qo'msab yurgan edim. Suhbatimiz borib-borib Shokirali boboga taqaldi. Biz ko'chib kelmasimizdan bir kun oldin uyini o'g'ri urib ketibdi. Ikkita o'g'li armiyada xizmat qilayotgan ekan. Kelishsa ikkisining to'yini bir kunda o'tkazamiz, deb ikki sandiqni to'latib mol-dunyo yig'ib qo'yishgan ekan. Pombarxit, machal-kabarxit degan yaltiroq matolardan naq o'n yetti kiyimlik ekan, hammasini urib ketishibdi. Militsiya kepti, topolmabdi, rom ochishibdi — foydasi bo'lmabdi, qishloq erkaklarini yig'ib, obdastagardon qildirishibdi — nafi tegmabdi... Cholu kampir hozir sal g'alatiroq bo'lib qolishgan emish...

— Akbar, — to'satdan jonlanib ketdi Ortiqali nimadir esiga tushgandek.

— Nima deysan? — biron gap bo'ldimikan deb uyoq-buyog'imga bir qarab oldim.

— Nahotki chol-kampirga achinmasang?

— Achinaman, — deb qo'ydim.

— Achinsang narsalarni topishga yordamlashib yubor. Xo'p degin, jon o'rtoq, men uchun xo'p degin. Agar yordamlashsang, jonajon o'rtoq bo'lib qolamiz. Insholaringga yordamlashib yuboraman, o'zim mana shu qo'llarim bilan yozib beraman.

O'ylanib qoldim. Men militsioner ham, izquvar ham emasman. Bularning ishiga aralashsam qalay bo'larkin? Lekin chol buvaga ham achinib ketyapman. Kampiri childirma chalib, o'yinga tushib yurgan emish. Demak, sal anaqaroq bo'lib qolgani aniq. Xo'p ana, aralashdim ham deylik, biror ish chiqara olmasam-chi? Axir, o'g'rilar ham anoyi emas. Allaqachon narsalarni gum qilib qo'ygan bo'lishlari mumkin... Bordi-yu vahima kuchayib, narsalarni

qishloqdan tashqariga olib chiqib ketishga ulgurmagan bo'lishsa-chi, axir o'g'irlik kunduzi yuz bergan-ku?.. Agar yaqin o'rtaga berkitilgan bo'lsa... bemalol topsa bo'ladi... Nega desangiz, har bir narsaning rangi, shakli bo'lganidek, uning ufurib turgan hidi ham bo'ladi. Rangni, shaklni berkitsa bo'ladi, hidni berkitib bo'lmaydi. Ko'msangiz tuproqdan bahra olib, yana tiniqlashadi, puflasangiz havo bilan qo'shilib, yana kuchayadi. Rost aytyapman, buni men ham bir necha bor sinab ko'rganman. Hatto o'zimcha bitta hikmatli gap ham to'qiganman. Rang ko'rkamlik alomati, hid oshkorlik alomati, degan gapni o'zim ichimdan to'qib chiqarganman... Lekin qalay bo'larkan, ilgari hech o'g'irlik mol orqasidan quvmaganman. Hid bilishimni qovun saylidan boshqa joyda ishlatib ham ko'rmaganman. To'g'ri, bir marta sigirimiz adashib boshqa qishloqqa o'tib ketganda, emchagidan taralayotgan sut hidini hidlay-hidlay adashmasdan orqasidan yetib borganman.

— Ketdik, — dedim asta o'rnimdan turib.

— Yordam berasanmi? — shoshilib so'radi Ortiqali.

— Bir unna ko'raman, — lanjroq javob qaytardim. Nega desangiz o'zim o'zimga uncha ishonmayotgan edim-da.

Shokirali buva hovlisidagi katta nok salqinida eski to'shakka yonboshlab yotgan ekan. O'y surishga shunaqa berilib ketibdiki, hatto kirganimizni ham payqamay qoldi. Yaqinrog'iga borib, tomoq qirib yo'taldik. Yo'q, uxlab qolganga o'xshaydi, ko'zini ochmadi.

— Buva, men Ortiqaliman, — dedi nihoyat sherigim kelganimizni sezdirish uchun.

Shokirali buvam uyg'oq ekan, yoshovrab turgan nursiz ko'zlarini xiyol ochib:

— Imm, — deb qo'ydi.

— O'zi tuzukmisiz, bobo? — negadir bu gal shoshilib so'radi Ortiqali.

Bobo javob qaytarmadi-yu, o'rnidan qo'zg'alib, chordana qurib oldi, qo'lidagi chorsi bilan xira pashshalarni haydagan bo'ldi:

— Nima qilib yuribsanlar?

— Sizga yordam bergani keldik.

— Yordam bergani? — nazarimda Shokirali boboning nursiz ko'zlari kattaroq ochilganday bo'ldi, bir nafas bizga tikilib turdi-da, — qanaqa yordam? — deb so'radi.

— O'g'rilarni tutgani, — qat'iy bir ohangda dedi sherigim.

— Nima?! — Shokirali bobo o'ng qo'lini o'ng qulog'i suprasiga karnay qilib biz tomonga xiyol burgandek bo'ldi.

— Sherigimning burni juda zo'r, — tushuntira boshladi Ortiqali.

Bobo qo'lidagi chorsi bilan yana pashshasini qo'rib:

— Yordam bermagan ikkovning qoluvding, — dedi-da, boshini yana tizzasiga solintirib oldi. Ortiqali bidirlab, bu o'rtog'imning burni yaxshi hid oladi, bu xususda eng zo'r itlarni ham yo'lda qoldirib ketadi, degan mazmunda gapira boshlagan edi, chol bobo qo'li bilan «daf bo'linglar» degandek ishora qilib qo'ydi. Juda noqulay ahvolda qoldik. Turaverishni ham, chiqib ketishni ham bilmaymiz deng. Xuddi shu paytda burningga g'alati-g'alati hidlar gupillab urila boshladi. Kuyadorining garang qiluvchi achchiq hidi, xushbo'y yalpizning dimoqni erkalovchi atri, yaxshi pishgan non behining ishtaha qo'zg'ab, og'izdan so'lak oqizuvchi hidiga qo'shilib, aralashib, to'lqin-to'lqin bo'lib dimog'imga urilaverdi. Miyamga g'alati bir fikr keldi-yu, ko'zlarim charaqlab ochilib ketganday bo'ldi. Ro'paradagi ikki qanoti lang ochiq turgan uyga qarab yura boshlaganimni o'zim ham sezmay qoldim. Sherigimning, o'g'irlangan mollar mana shu uyda saqlanardi, degan palag'da tovushi qulog'imga yo kirdi, yo kirmadi. Ha-ha, degan o'y yashin tezligida o'ta boshladi boshimdan, kelin-kuyovlarga atalgan qimmatbaho kiyimliklar mana shu tuyasandiqlarda saqlangan. Kampir xolamiz bu sandiqlarda eng oldin behi saqlagan bo'lsa ham ajab emas. Keyinchalik kiyimlarini joylagan. Ularga kuya tushmasin deb oldin yalpiz urug'ini sepgan, bo'lmagandan keyin tuman markazidan kuyadori oldirib kelgan... Otilib

tashqariga chiqdim. Ichkarida tuyganim aralash hidlar ko‘rinmas ipdek cho‘zilib, eshilib-buralib bog‘ tomonga o‘tib ketgandek, bamisoli burnimga buroviq solib o‘sha tomonga qarab tortayotgandek. Orqamdan halloslab kelayotgan Ortiqalining: «Qayoqqa yuguryapsan, eshik buyoqda-ku», deganini yo eshitdim, yo eshitmadim. Nazarimda, mana shu hidlardan yaralgan yo‘lakcha meni to‘ppa-to‘g‘ri o‘g‘irlangan mollar berkitilgan tomonga olib boradigandek. Ha-ha, xuddi shunday bo‘ladiganga o‘xshaydi! Bo‘sh kelma, o‘zingi ko‘rsat, qadrdon burnim! Seni har kuni ertalab iliq suvga chayganim bo‘lsin, ustingdan yumshoq moylardan surtganim bo‘lsin, lekin meni sharmanda qilma. Mana shu daqiqalarda egangning taqdiri hal bo‘ladi, yo o‘g‘irlangan mollarni topib Soyboshi qishlog‘i bolalari o‘rtasida nomi shonu shuhratga ko‘miladi, yoki... meni, qadrdon burniginam! Mana shu orqamdan tilini osiltirib yugurgilab kelayotgan oqko‘ngil Ortiqali oldida yuzimni yorug‘ qil, insholarimni yozib beraversin...

Bog‘ devoridan oshib o‘tib, yuzasini sariq jangalu pakana o‘sgan har xil butalar qoplab yotgan, shuning uchun ham yugurish xiyla qiyin bo‘lgan pastu baland adirlardan chopqillab borardim. Goho pastlikka tushib ketaman, tushishim bilan aralash hidlar pasayib, burnimning ichi bo‘m-bo‘sh qolgandek seziladi. Yugurib yuqoriga chiqaman-u, to‘xtab, xuddi chegarachilarning itiga o‘xshab iyagimni yuqori ko‘tarib, kuyadori, behi va yalvizning aralash hidi ufurib turgan izni qaytadan topib olaman. Oltinchi tepalikdan o‘tganimdan keyin endi haligi aralash hidlar orasidan rezinka kalishning hidi ham kela boshladi. Rezinka oftobda kuyganda qanaqa hid chiqarsa, bora-bora atrofni shunday hid qoplab oldi, boshqa hidlarni bosib ketgandek bo‘ldi. Poyonsiz sayhonlikda behisob yantoq g‘aramlari turibdi. Qishda qo‘ylarga yedirish uchun dehqonlar chopib, uyub ketishganga o‘xshaydi. G‘aramlardan birining yoniga borib to‘xtadim. O‘g‘irlangan mol shu yerda, dedim o‘zimga-o‘zim va chuqur-chuqur nafas ola boshladim. Har gal nafas

olganimda, ishonsangiz, avvalgi hidlar yoniga yana boshqalari kelib qo'shilaveradi. Mana bunisi amirkon mahsiga surilgan lakning hidi, mana bunisi popukli jun ro'molga ishlatilgan bo'yoqniki, deya ko'nglimdan ham o'tkazib turibman deng.

— Juda chopag'on ekansan-ku! — deb qo'ydi Ortiqali yetib kelgach.

— Hid oluvchilar chopag'on bo'ladi o'zi, — deb kuldim, — o'g'irlangan mol mana shu yerda, g'aram ostida.

— Yanglishayotganing yo'qmi? — so'radi sherigim quvonchdan ko'zlari parpirab yonib.

G'aramning yon tomonidan yarmigacha ochib, to'rtta shakar qop bir-biriga suyab qo'yilganini ko'rdik.

— Shu, — dedi Ortiqali irg'ishlab. So'ng gap yo'q, so'z yo'q qishloq tomonga qarab o'qdek uchib keta boshladi. Bir mahal chopishdan to'xtab, kaftlarini og'ziga ko'zacha qildi-da, sen qimirlamay tur, deya baqirdi.

Ko'z yumib-ochguncha hammayoqni odam bosib ketdi. Shokirali bobo, kampiri, ikkita kuyoviyu qizlari... Bir mahal qaragam, yantoq g'aramlari orqasidan halloslaganicha dadam ham chiqib kelyapti. Shokirali bobo shakar qoplar atrofida gir-gir aylanib, halol edi, hammasi peshona terga kelgan edi, o'ttiz yil yiqqanman-a, o'ttiz yil desa, kampiri cho'kka tushib, ho'ng-ho'ng yig'lab, xudoga shukur, o'g'illarimning peshonasi yarqiragan ekan, deydi deng. Boshqa bir xotin bo'lsa, voy aylanay romchi buvimdan, mol tashqariga chiqqani yo'q, dedilar-a, karomatlaridan o'rgilay, deb javrayapti.

O'sha kuni hech kimning men bilan ishi bo'lmadi, hatto Ortiqali ham unutib yuborgandek bo'ldi. Lekin ertasiga, hay-hay, burnimning hid olish xislati haqida mish-mishlar shunaqangi kuchayib ketdiki, ishonsangiz, tomosha qilgani kelgan odamlar dastidan ko'chada ham yurolmay qoldim. Indiniga esa meni butunlay sehgarga chiqarib qo'yishdi. Mish-mishning uchqur qanoti bor deganlari paqqos rost ekan. Qishloqdan qishloqqa uchib o'tib, oxiri tuman

markaziga ham borib yetibdi. Gazetadan fotomuxbir kelib, burningni suratga olib, gazetada bosib chiqaraman, deb turib olsa bo'ladimi! Hay-hay, o'sha kunlari bema'ni savol-javoblardan qiynalganim. Lekin bular ham hali holva ekan. Mashmashaning eng kattasi shu voqeadan o'n kun o'tgandan keyin bo'ldi.

Kechki payt edi. Dadam magazinga savdo qilgani ketgan. Oyim suprani keng yozib, maydalab ugra kesayotgandi. Men bobomizdan meros tekkan katta hovlini changitib supurayotgan edim. Militsiya formasini kiygan, o'rta yoshlardagi, dadamdek norg'ul bir odam kulimsiragancha kirib kela boshladi.

— Akbarjon Madumarov o'zingiz bo'lsangiz kerak? — deb so'radi qarshimda to'xtab.

— O'zimman, — deb qo'ydim.

— Qani bir omonlashib qo'yaylik-chi.

Men bilan, negadir, juda iliq so'rashdi. So'rashayotganda ko'zlari kulib, yuzlaridan nur yog'ilib turgandek bo'ldi. So'ng oyijonim uydan olib chiqqan siniq kursiga o'tirib, o'zini tanitgach, gapni juda uzoqdan boshladi. Mendek o'g'ilni tarbiyalab, voyaga yetkazayotgani uchun ota-onamga rahmatlar aytdi. Shu bilan birga tuman militsiyasi jinoyat qidiruv bo'limi ixtiyorida g'oyat zotdor, g'oyat aqlli bir iskovuch it bor ekan. Bundan olti oy oldin to'satdan o'lib qolibdi. O'sha o'lgandan buyon o'g'irlangan mollarni topish mumkin bo'lmayotgan emish. Agar mening oyim, ya'ni Sarviniso Madumarova rozi bo'lsa, meni, ya'ni Akbar Madumarovni militsiya kapitani o'rtoq Ergashev sakson so'm maosh bilan o'ziga ishga olmoqchi ekan...

Oyijonimning qoshlari pastu baland bo'lib ketdi. Yuzlarida g'alati-g'alati tugunchalar paydo bo'ldi, lablari pիրpirab ucha boshladi. Qo'lidagi zuvalani tapillatib supraga urdi-da shartta o'rnidan turib:

— Itingiz o'lib qolibdi-da? — deb so'radi.

— Ha, o'lib qoldi, — dedi kapitan achinib, — ko'p ajoyib it edi-da.

— Demak, mening o'g'limdan uning o'rnida foydalanmoqchi ekansiz-da?

— Agar rozi bo'lsalaring...

— Demak, men bola emas, it tuqqan ekanman-da! Yo'qoling hozir, bo'lmasa mana shu pichoq bilan, — oyijonim engashib oshpichoqni qo'lga oldi-da, kapitanning ustiga bostirib kela boshladi, — mana shu pichoq bilan avval sizni, keyin o'zimni chavaqlab tashlayman. Tilabtilab olgan bolamni iskovuch it o'rnida ishlatarmish! Yo'qoling, hozir yo'qoling deyapman!

Oyijonim maqsadini yaxshi anglatolmay hangu mang bo'lib qolgan kapitanni goh biqinidan, goh yelkasidan turtib naq ko'cha eshikkacha itar-itar qilib bordi-da, o'sha yerga yetganda shunaqangi qattiq itardiki, kapitan o'zini to'xtatolmay, dadam ishlayotgan magazinning hovlisigacha yugurib borgan bo'lsa ham ajab emas. So'ng... uf, buyog'ini aytgani tilim bormaydi... Qo'lidagi oshpichoqni o'qtalib, boshimni g'alvadan chiqarmayotgan o'sha burningni kesib qutulmasammi, deya meni quvlab ketdi. Har qalay, o'sha kuni burnim kesilmadi-yu, lekin qattiq qo'rqqan ekanman, bir oygacha uxlasam ikki qo'llab burnimni changallab yotadigan bo'ldim.

III BOB

SHISHA ICHIDAGI JINLAR

Hali aytganimday, bu yerda ishlarimiz gumbur bo'lib ketdi, dadam magazinni qabul qilib olgandan keyin oyijonimni o'ziga yordamchi qilib oldi. Nega desangiz, dadam uyoq-buyoqqa ketganda magazin berkilib qolsa, xaridorlar xafa bo'lar ekan. Katta ukam Asqar juda uyquchi deng. Ovqat yeb o'tirganda ham ko'zi uyquda bo'ladi. Dalaga mol olib chiqsa, daraxtga bog'lab qo'yadi-da, marzaga bosh

qo'yib kun botguncha uxlayveradi. Dars paytida ham uxlagani-uxlagan. Ko'pincha oxirgi qo'ng'iroqni eshitmay, sinfda ertasigacha qolib ketadi. Oyijonim jig'ibiyroni chiqib:

— Nahotki kechasi uyg'onmagan bo'lsang? — deb so'rasa, ukam bir esnab oladi-da:

— Nega uyg'onmas ekanman, — deb to'ng'illab qo'yadi.

— Nega bo'lmasa uyga kelmading? — yer tepinib deydi oyijonim.

— Ertaga tag'in qaytib kelgandan ko'ra shu yerda uxlaganim yaxshi-da, — deydi Asqar. Ana shu ukamni, beshinchi sinfga qabul qilishdi. Yo'q, eng muhimi bu emas, muhimi uni tozalik komissiyasiga rais qilib qo'yishdi. Maktabdan kela solib papkani hovlidagi so'riga irg'itdi-da, bir umr suv tegmagandan qasmoq bog'lab ketgan qo'llarini sovunlab yuvishga tutindi.

— Betingni ham yuvgin, — deb maslahat bergan edim:

— Bari bir kir bo'lib qoladi, yaxshisi uni ertalab yuvaman,

— deb javob qaytardi.

Undan keyingi ukamning ismi — Azlar. U shunaqangi qaysarki, ta'rifiga so'z topolmaysiz. Nima desangiz, o'shaning aksini qiladi.

— Yur! — desangiz.

— Bormayman! — deydi.

— Xo'p, shu yerda o'tirib tur bo'lmasa, — desangiz:

— Yo'q, endi orqangdan boraveraman, — deydi. Dadam negadir uni hammamizdan ortiq sevadi. Goho elkasiga qoqib, katta bo'lsa qishloqqa bosh buxgalter bo'ladi, deb qo'yadi. Xullas, qishloqning bo'lajak bosh buxgalteri uchinchi sinfga qatnay boshladi. Muattar singlimni dadam uyimizning bulbuli deb ataydi. O'ziyam biram shirinki, oyijonim uni shunaqa yasatadiki, xuddi magazinlarda sotiladigan yelim qo'g'irchoqning o'zginasi deysiz. Uni gapga solganimiz-solgan. Yetti uxlab tushingizga kirmaydigan g'alati-g'alati so'zlarni topib aytadi. Hoy, Muattar, ko'zingga qarab yur, desangiz, yurishdan to'xtab aka, ko'zimga qarasam, yurolmayman-ku, deb qo'yadi. Hoy, bulbulcha,

og'zingga qarab gapir, desangiz, aka, bo'lmasa qo'linga oyna berib qo'ying, o'shanda og'zimga qarab gapiraman, deya sizni mot qilib qo'yadi. Ana shu qaqajon singlimning yoshi yetmagan bo'lsayam bari bir birinchi sinfga qabul qilishdi. O'zim bo'lsam hali aytganimday sakkizinchiga qatnay boshladim.

O'qishning birinchi kuni xonaning bir chekkasida o'zimni kamtar qilib ko'rsatish maqsadida xuddi uyat ish qilib qo'ygan boladay qimtinibgina o'tirgan edim, sinf rahbari menga bir oz tikilib turdi-da:

— Yangi mehmon kelibdimi? — deb so'radi.

Ortiqali shoshilib o'rnidan turdi:

— Magazinchining o'g'li, — deya mening o'rnimga javob qaytardi.

— Oting nima? — deya so'radi muallim.

— Akbar.

— Akbarjon degin, yaxshi. Familiyang?

— Madumarov.

— Yaxshi, qaysi maktabda o'qigansan?

— Makarenkoda.

— Yaxshi, yettinchining tabelini olib keldingmi?

— Yo'q.

— Yaxshi, ertadan qolmay, albatta, olib kelgin, xo'pmi?

— Xo'p.

— Yaxshi, Soyboshida yashayotganlaring haqida qishloq yig'inidan ma'lumotnoma keltirasan.

— Xo'p.

Xuddi shu paytda Ortiqali yana dik etib o'rnidan turdi:

— Domla, bunga ma'lumotnomaning keragi yo'q.

— Nega? — hayron bo'ldi muallim.

— Soyboshida yashayotganini men tasdiqlab berishim mumkin.

— Yaxshi, — deb xiyol kulimsiraganday bo'ldi sinf rahbarimiz, — bo'lmasa sening o'zingni ma'lumotnoma sifatida Madumarovning hujjatlari tiriklay yopishtirib qo'yaman.

Ertasiga tabel haqida ham, Ortiqalini mening hujjatlarim tiriklayin yopishtirib qo'yish haqida ham bir og'iz so'z bo'lmadi. Nega desangiz butun maktab bo'yicha katta hasharga katta safarbarlik e'lon qilindi. Qishlog'imizning cho'l qismidagi paxtasini yig'ishtirib olish uchun men tengi-men tengi azamat yigit-qizlardan ikki yuztasi yetishmayotgan ekan. Qish tushguncha mazza qilib o'sha yoqda yashadik. Ortiqali o'rtog'im to'g'ri aytgan ekan. Menga o'xshagan mehnatsevar, gap qaytarmaydigan, esli-hushli bolalarning qadri bu yerda juda baland ekan. Normani ortiq bajarsang — besh, xirmondagi paxtani qoplashga yordamlashsang — besh, ertalab barvaqt turib bak qaynatsang — besh, tushlikda muallimlar yaxshi ovqat eyayotganini ko'rib hech kimga aytmasang — besh, yigirma sakkizinchi dekabrgacha shunaqangi a'lochi bo'lib ketdimki, besh baholarim shunaqangi ko'payib ketdiki, kattatagoblik o'rtog'im Hoshimga o'xshagan dangasa o'quvchilardan o'ntasiga ulashsang ham yana uch kishiligi ortib qolardi. Yo'q, o'lay agar, rost gapiryapman, chindan ham beshlarimning hisobi yo'q edi. Xullas, ishlarimiz gumbur bo'lib ketayotgan edi... Lekin to'satdan, ha-ha, to'satdan dadam ichkilikka shunaqangi ruju qilib qoldiki, asti qo'yaverasiz. Yo'q-yo'q, men dadajonimni hecham yomonlamoqchi emasman. U kishi juda mehribon, bayramlarda hammamizga yangi kiyimlar olib beradi, bo'lar-bo'lmasga urishib-so'kavermaydi ham.

Kiyim-boshidan terlagan otning hidi kelib turadigan uchastka boshlig'i Qo'ziyev amakim, urushda bir oyog'ini tashlab kelgan, qo'ltiqtayoqli Alivoy tog'a uchovlari ichishadi. Goho uyga yarim kechasi bir-birini qo'ltiqlashib, ashula aytib kelishadi. Bechora oyijonim yig'lab-yig'lab tong otguncha ularga xizmat qiladi. Keyin... U yog'ini aytgani, ishonsangiz, tilim bormaydi. Ha, mayli, keyin biri ko'cha eshikning ostonasiga boshini qo'ygancha, biri hovlidagi so'riga chalqancha tushib, uchinchisi o'choqboshidagi kir po'stakka dumalab uxlab qolishadi. Goho oyijonim kuyib ketganidan:

— Shishadagi jin bir kunmas-bir kun dadangni boshini yeydi-da! — deb zorlanadi.

Qaqajon Muattar:

— Oyijon, chindan ham shishaning ichida jin bormi? — deb so'raydi.

— Bor, — deydi oyijonim ma'yus tortib.

— O'sha jinning ola-bula ko'zlari ham bormi?

— Bor, qizim.

— Keyin qo'l-oyoqlari ham bormi, dadajonimni bo'g'ib oladimi?

Oyim javob qaytarmaydi. Xo'rsinib qo'yadi. To'qqizinchini bitirayotgan paytim edi. O'qishlar taqqa to'xtab, yaganaga chiqib ketgan edik. Magazinga to'satdan tekshiruv kelib qopti. Dadam, hisob-kitobga qarashib yuborsin, deb sinf rahbarimizdan meni so'rab oldi. Kalta sochlari nayzadek tik o'sgan, peshonasi keng, iyagi behad ingichka, shuning uchun ham yuzi uyasidan mo'ralab turgan tipratikonga juda, juda ham o'xshab ketadigan bir amaki tekshiruvchi bo'lib kelgan ekan. O'n bir kun davomida rosa tekshir-tekshir qildi. Men ombordagi qiyshayib qolgan yashiklarni pulga o'tkazish uchun uyoq-buyog'ini tiklash bilan mashg'ul edim. To'satdan dadam ikkovlari o'rtasidagi qisir-bo'g'oz ovozlarni eshitib qoldim:

— O'h-ho', Madumarov aka, ishlar chatoq-ku! — dedi tekshiruvchi amaki.

— Ochiqroq aytavering, — shivirladi dadam.

— Kamomat juda katta.

— Yo'g'-e!

— Mana, o'zingiz qo'l qo'ygan hujjatlar.

— Qaytadan cho'tga soling-chi.

— Ellik martalab solib ko'ryapman, bari bir juda katta.

— Sal pasaytirishning iloji yo'qmi? — dedi dadam yolvorib.

— Bu sizga bog'liq... — negadir tekshiruvchi amaki tomog'ini qirib, yo'talib oldi.

— Ko'p kerakmi?

— Ming soʻmsiz bitmaydi.

— E, sal insof qiling-da, — dadam qoʻlini koʻksiga qoʻyib yana yolvorishga tushdi, — axir men ham bola-chaqaliman, toʻrttasi yeyman-ichaman deb turibdi.

— Hujjatni topshirsam... Sizni qamashadi.

— Uf! — dedi dadam. — Pulni keyinroq bersam ham boʻlaveradimi?

— Yoʻq, hozir berganingiz maʼqul... Madumarov aka, meni toʻgʻri tushuning. Berayotgan pulingizdan uchdan biri ham menga tegmaydi. Men ham kattalarning tomogʻini moylab turaman. Yana ixtiyor oʻzingizda. Har ehtimolga qarshi hujjatlarni ikki xilda tuzib borgan edim. Bittasini tanlang. Yo uyogʻliq boʻlasiz, yo... Har qalay bola-chaqangiz bor, yaxshilab oʻylab koʻring.

Men ilgari pora degan soʻzni eshitar edim-u, qanaqa boʻlishini, qay sharoitda, qanaqa yoʻsinda topshirilishini bilmas edim. Pora uzatayotgan kishining koʻzlari bilinar-bilinmas yoshovrab turarkan, xoʻrligi kelib, bilinar-bilinmas uf tortarkan. Olayotgan odam, hay-hay, koʻzlari quvonchdan chaq nab, yuzlari gulgun yashnab ketarkan... Gʻalati ahvolga tushib qoldim. Qoʻl-oyogʻim muzlab kela boshladi, ich-ichimdan qaltiroq turdi. Dadamga, xuddi ajdaho qarshisida turgan quyon boladek dovdirab, ojiz, notavon boʻlib qolgan mehribon dadajonimga ich-ichimdan achinib ketdim. Chindan ham tipratikon boshli tekshiruvchi amaki koʻzimga xuddi ertaklardagi ajdahoga oʻxshab koʻrina boshladi. U hozir dadajonimni tiriklay yutadi, keyin meni, magazindagi mollarni yuta boshlaydi, deb oʻyladim-u, ichimdagi haligi qoʻrquv aralash qaltiroq hiqichoqqa aylanib, tomogʻiga don tiqilgan joʻjaxoʻrozday nagʻma qila boshladim. Yoʻlakdagi siniq yashikni jahd bilan tepib, koʻchaga chiqib ketdim. Kechgacha yigʻladim. Yoʻq, kechasi uyqumning ichida ham yigʻlab chiqdim, shekilli... Bir mahal uygʻonib ketdim. Qarasam, dadam bilan oyijonim uxlashmabdi. Nazarimda, magazindagi sakkiz ming soʻmlik kamomatning oʻrnini toʻldirish uchun kimdan qarz soʻrasak ekan, deb maslahat qilishayotganga oʻxshaydi.

— Aytmadimmi, mana shu aroq zormanda bir kuni boshingizni yeydi deb, — kuyinib shivirlayapti oyijonim.

— Uh! — dedi dadam. — Yana diydiyongni boshlading-a. Ichsam bir butilka icharman, ikki butilka icharman, aytdim-ku, pulni o'rniga qo'yib borganman, deb. Uf, meni Hamdam cho'loq chuv tushirganga o'xshaydi. Pakturani hamisha qalbaki yozadi u.

Hamdam cho'loq... taniyman uni. Matlubot jamiyatida omborchi bo'lib ishlaydi. Dadam ikkimiz mol olgani borganda necha bor ko'rganman. Ko'zlari qisiq, yuzi dum-dumaloq, o'ng oyog'ini siltab-siltab tashlaydi. Lekin o'zi juda shirinsuxan, so'zlaganda tilidan chakillab bol tomadi, dadamga hamisha «akajon» deb murojaat qiladi. Fakturaga sakkiz yuzta paxta gulli piyola yozadi-yu, yuztasini bermay turib oladi. Uch yuz metr atlas yozsa, albatta, o'ttiz metr kam bo'ladi.

— Uf, — deydi dadam bosh qashib.

— Unday demang, jon aka, — deydi Hamdam cho'loq yig'lamsirab, — menga ham oson emas. Malol kelsa olmay qo'ya qoling.

— Axir men ham plan bajarishim kerak-ku, — deydi dadam tutaqib.

— Besh-o'n qop tuz berishim mumkin, — bo'sh kelmaydi Hamdam cho'loq.

— Soyboshida tuzdan boshqani yeyishmaydimi?

— Bo'lmasa kir sovun olaqoling.

— Xo'p, necha yashik berishingiz mumkin?

— Avval siz ayting, akajon, yashigiga necha so'mdan berasiz?

— Uch so'mdan.

Ombor mudiri ikki qo'lini baravar ko'ksiga qo'yadi...

— O'ndan kamiga bo'lmaydi.

— Ha, mayli, uch yarimdan beraman.

— Siz o'zimning akamsiz. Mayli, to'qqizdan bera qoling.

— To'rt so'mdan.

— Yettitadan kamiga bo'lmaydi.

— Beshga ham yo‘qmi?

— Obbo, akajon-ey; kulib turganingizni yaxshi ko‘ramanda, ha, mayli. Lekin sizni yaxshi ko‘raman. Halol yigitsiz, pok yigitsiz, lekin menga ham oson emas. Tepamdagi ajdaholar yutaman deb turibdi. Jon aka, yana ellik tiyinlik qo‘shing!

— Uf! — deydi dadam manzilga arang yetib kelgan parovozdek uzoq dam chiqarib...

O‘y-xayollarim xuddi shu yerga kelganda meni yana uyqu elita boshladi. Ko‘z oldimni qop-qorong‘i tumanlik qoplab keldi. Tumanliklar orasidan oldin tipratikon boshli tekshiruvchi amaki, ketidan qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib iljaygancha omborchi chiqib keldi-da, qiziq, bir nafasda dahshatli ajdahoga aylanib, dadajonimni ikki tomondan iskanjaga olishdi. Keyin nima bo‘lganini bilmayman, uxlab qolibman.

Tekshiruvchi amaki kuzga borib yana keldi. Necha kun tekshirgani aniq esimda yo‘q. Lekin ketayotgan kuni dadamning pul axtarib, uyma-uy yurgani hali-hali esimda. Keyin... Keyin dadajonim qamalib ketdi. Tag‘inam sudya amaki insofli ekan. Tog‘amdan uch ming so‘m olib, qamoq muddatini anchaga kamaytirib berdi. Yana ham kamaytirsam bo‘lardi-yu, lekin pullaring juda oz ekan, debdi.

IV BOB

IMTIHONDA OYOG‘IM OSMONDAN KELGANI

Laqabim qovunchi ekanligiga endi ishonch hosil qilgandirsiz. Rostini aytsam, shu odatim o‘zimga ham yoqmaydi. Zarur gaplar buyoqda qolib, hamisha nozarur gaplarni aytib, dakki eshitganim-eshitgan. Bo‘lmasa burnimni ishga solib o‘g‘irlangan mollarni topganimu

dadamning qamalganini aytishning nima hojati bor edi, to'g'rimi? Aslida men sizga Shirin qovunlar mamlakatiga safar qilganim, u yerda ko'rganim ajoyib va g'aroyib hodisalar haqida so'zlab, boringki meditsina fanlari doktori, professor Akbar Akbariy deya ulug'langanim, burnimga haykal qo'yganlari haqida gapirib bermoqchi edim, to'g'rimi? Mana, tag'in qovun tushirib qo'ydim. Xafa emasmisiz? Unda yana davom etaman... O'sha kunlari, ya'ni shisha ichidagi jinlar dadamning qo'l-oyog'ini bog'lab qamoqxonaga sudrab ketgan paytlari butun oilamiz bilan tushkunlikka tushib qoldik. Rosa uh tortdik. Uh tortish aslida bizga dadamdan yuqqan. Oyijonim bilan ukalarimni aytmayman-u, ammo men juda quvnoq bolaman. G'amu tashvishni tez unutadigan odatim bor. To'g'ri-da, ko'z yoshi to'kib, qovoqtumshuq qilib o'tirishning nima hojati bor. O'ninchini bitirish arafasida edim, davlat imtihonlariga yaqin qolgandi. Ehtimol, sizlarda boshqacharoqdir. Lekin bizda imtihonlar ochiq havoda, ya'ni dala shiyponida bo'ladi. Lekin bir jihatdan shunisi ham yaxshi. Nega desangiz, sinfxonada o'tirganda odamning yuragi siqilib ketadi. Keyin imtihonni dalada topshirishning yana bir yaxshi tomoni shundaki, fanlardan qo'yiladigan baholarni ko'pincha tabelchi bilan brigadirlar hal qilishadi. Nazarimda uncha to'g'ri aytmadim shekilli, sal boshqacharoq. Ya'ni aytmoqchimanki, baholar o'shalarining maslahati bilan qo'yiladi. Bundan ham aniqroq qilib aytadigan bo'lsam, kechga yaqin shiyponning qoq o'rtasiga uchta stol qo'yiladi, o'rtasidagiga brigadir, chap tomonga tabelchi, o'ng tarafga muallim o'tiradi. Biz quyiroqqa cho'kib, birimiz chordana qurib, birimiz yonboshlab olamiz. Tog' tomondan g'ir-g'ir shabboda esib, tanimizga rohat bag'ishlab, ruhimizni erkalab turadi.

— Abdullayeva, — deydi ro'yxatga qarab muallimimiz.

Arofat shoshilib o'rnidan turadi. Brigadir amaki unga boshdan-oyoq razm solib chiqadi. So'ng negadir yonboshini paypaslab:

— Bobong haliyam nos qilib sotyaptimi? — deb so'raydi. Keyin haligi paypaslagan joyidan shishacha chiqarib, kaftiga qoqadi.

- Sotyaptilar, — sekingina deydi Arofat.
- Ertaga menga bir shisha olib kelgin. Xo'pmi, qizim?
- Xo'p.
- Domlasi, shu qizimga yaxshi baho qo'yvoring. G'o'zani yagana qilishga usta ekan, ishi toza.
- Navbat boshqa o'quvchiga keladi.
- Boymirzayev, — deydi yana ro'yxatga qarab muallim. Sobitali dik etib o'rnidan turadi.
- Qo'lingdagi nima? — so'raydi brigadir.
- Daftar, — deydi Sobitali ikki qo'lini orqasiga berkitib.
- Daftar, qanaqa daftar, nos o'raydiganmi?
- Yo'q, algebra daftar.
- Nega paykalning ichida uni ko'tarib yuribsan?
- Charchaganimda o'qiyman-da.
- Charchaganimda o'qiyman? — brigadirimiz jahli chiqqannamo o'rnidan bir qo'zg'alib qo'yadi. — Bekor aytibsan. Uch-to'rt marta ko'rdim, kesak ustida cho'nqayib o'tirganingni. Sen o'zi bu yerga daftar o'qigani kelganmisan yoki hasharga kelganmisan? Ishni ishdek qilish kerak-da. Oltmish gektar yaganasiz yotibdi, pastki paykallarni o't o'rab ketgan, buyoqda pilla shoshirib turibdi. E, o'rgildim-e, sendaqa yordamchilardan. Nima, men kuzga borib majburiyatga algebra topshiramanmi. Biz ham o'qiganmiz o'sha algebrangni. Lekin biz kechasi hammani uxlatib qo'yib o'qirdik. Ikki qo'ying bu bolaga!

Muallim o'rtaga tushadi. Sobitali hiqillay-hiqillay kechirim so'raydi. Bir amallab unga ham uch qo'yib yuborishadi. Men esa, o'zi omadli bolaman-da, hamma fanlardan yo to'rt, yo besh olaman. Nega desangiz, brigadirimizning aytganini joyida hozir qilaman.

To'satdan qalbinga o'qish ishtiyoqi tushib qoldi. Institutni bitirib, fan nomzodimi yoki sal boshqacharoqmi, ishqilib, katta olim bo'lgim kelib qoldi. Soy ko'chada Umar aka degan yigit bo'lardi. Hozir shaharda turadi. Katta olim bo'p ketgan. Qarib qolgan onasiga oyiga yuz so'mdan jo'natib turadi. Men ham katta olim bo'lib ketsam qulog'idan qarzga botib yotgan

oyijonimga yordamlashaman, uyquchi ukam Asqarga, qaysar Azlarga, tili shirin singlinga har xil kiyim-boshlar, qimmatbaho sovg'a-salomlar jo'natib turaman, deya shirin-shirin orzularga berildim-u, o'rtoqlarimga qo'shilib shaharga otlandim. Avvaliga oyijonim ko'nmadi. Endi sen ham meni tashlab ketasanmi, deb yig'ladi, to'yib-to'yib yig'ladi. Keyin to'satdan insofga kelib qoldi shekilli, kechasi bilan uxlamay sutli patir yopdi, danak chaqib, bir xalta mag'iz ham qilib berdi.

Ortiqalining engashib yuradigan kampir ammasi bor edi, o'shanikiga tushdik. O'rtog'im tanishganimizdan buyon mol doktori bo'laman deb yurardi. Hujjatlarini veterinariya texnikumiga topshirdi. Men bo'lsam qaysi institutni tanlashni bilmay, garang edim.

— Biron fanga qiziqasanmi o'zi? — oxiri jerkib berdi o'rtog'im.

— Qiziqaman.

— Qaysiga axir?

— Tarixga dedim-ku!

— Bo'lmasa hujjatingni pedinstitutga topshiramiz.

— Pedinstitutmi, medinstitutmi menga bari bir.

— Medinstitutda tarix o'tmaydi-ku? — yana jig'ibiyroni chiqdi o'rtog'imning.

— Ehtimol o'tar.

— Yo'q, o'tmaydi, — dedi o'rtog'im qo'limdan tortib, — qani ketdik, pedinstitutga topshiramiz.

Hujjatlarni eson-omon topshirib olgandan keyin, oh-oh menda shunaqangi bir shirin kayfiyat, ko'tarinki ruh paydo bo'ldiki, nazarimda qanot bog'lab yengil-yengil uchib yurgandekman. Hammaga yaxshi gapirgim, kimlargadir yaxshilik qilgim kelardi. Sochimni «polboks» qildirib, yuzlarimga atir-upalar ham septirib oldim. Pulim ozroq ekan, oyijonim berib yuborgan mag'izni ham sotib, qo'shib-chatib jinsi shim oldim. Hoshim o'rtog'imga yolg'on-yashiq gapirib, odamlarni laqillatib yurguncha, bitta-yarimta institutni bitirib olsang o'lasanmi, degan mazmunda xat ham jo'natib yubordim.

Lekin ketma-ket ishimning chatog'i chiqa boshladi. Ya'ni aytmoqchimanki, qovun tushira boshladim. Qayoqdan ham shu engashib yuradigan kampirning uyiga tushgan ekanmiz. Hovlisining orqasida kichkinagina bog'chasi bo'lib, ichi to'la shaftoli deng. Marg'ilon luchchagi, oylar shaftoli, loladay qip-qizarib pishadigan, po'stini artib, tanglayingizga bosib suvini qult-qult yutsa bo'ladigan oq shaftolilar... Bir-biridan totli, hidini aytmayisizmi, mast qilaman deydi-ya! Dars qilish bahonasida o'sha bog'chaga ko'rpa-to'shak qilib yotib olib, shaftolilardan yeyaberibman, yeyaberibman. Oxiri sovuqligim shunaqangi oshib ketibdiki, gapiray desam, so'lagimni boshqarolmayman. Shunaqangi uyquchi bo'lib qoldimki, asti qo'yaberasiz. Kitobni oldim deguncha, ikki ko'zim baravar yumilib keladi, konsultatsiya paytida orqa partaga o'tirib olib gumburlatib xurрак otaman. Institutdan qaytayotganda avtobusda uxlab qolib, ikki marta shahardan tashqariga chiqib ketibman deng. Bular ham hali holva ekan, eng xunugi imtihon paytida bo'ldi. Menga o'xshab ilm talab bo'lib kelgan bir yuzu yigirma bolani katta bir zalga to'plab, doskaga insho mavzuini yozib qo'yishgan. Xohlaganimizni tanlar emishmiz. Xo'sh, xohlamasak-chi? Ana, xohladi ham deylik, lekin xohlaganimizni yozolmasak-chi, unda beshning teskarisi bo'ladi, shundaymi?.. Lekin shimning xo'p chiroylisidan oldim-da, degan fikr o'ta boshladi boshimdan. Xayriyat, tezgina o'zimni to'xtatib oldim-u, shosha-pisha yana doskaga tikildim.

1. Hamza Hakimzodaning «Boy ila xizmatchi» pyesasidagi G'ofir obraziga xarakteristika.

2. Oybekning «Fanga yurish» she'rining g'oyaviy mazmuni.

3. Erkin mavzu.

Bor-yo'g'i shu. Xo'sh, men bulardan qaysi birini bilaman? Bilgan taqdirimda ham qanday qilib yozaman? Umrimde bir marta insho yozganman, uniyam o'rtog'im Ortiqalidan ko'chirganman... Hamza Hakimzoda... To'g'ri, shunaqa yozuvchi bor, o'tganmiz, dindorlar urib o'ldirgan... Nega

endi she'r yozavermasdan pyesa yozdi ekan? G'ofir obrazi... Hech eslay olmayapman. G'ofirboy tog'ani bilaman, suvchilik qiladi. Qachon qarasang qumg'on qaynatib, purillatib choy ichgani-ichgan... Yo'q, men bu mavzuni yozolmayman. Yaxshisi ikkinchi mavzuni tanlayman. E, ana buni qarang! Domla xato yozib qo'yibdilar-ku! «Panaga yurish» deyish o'rniga «Fanga yurish» deb yozibdilar-a. Fanga yursa, uni oyog'osti qilsa, uvol bo'ladi-ku, nahotki shuni ham tushunmagan bo'lsalar. Demak, katta muallimlar ham xato qilar ekan-da. Ha, mayli, «Oybek o'zining «Panaga yurish» degan she'rida, — deb yoza boshladim, — panaga yurishning foydasi haqida gapirgan. Masalan, daladan makka o'g'irlab kelayotganingizda brigadir ko'rib qolmasligi uchun ataylab panadan yurasiz. Yoki bo'lmasa askarlar razvedkaga ketayotganida dushman sezib qolmasligi uchun qamishzorlar oralab panalab borishadi. Demak, Oybek panaga yurishning foydasi haqida yozgan».

Tamom, uyog'iga so'z topolmay qoldim. O'qimaganingdan keyin ichingdan to'qib chiqarish juda qiyin bo'lar ekan. Lekin odam astoydil o'ylasa, esidan chiqib ketgan narsalar ham xotirasida qaytadan jonlanishi mumkin ekan. To'satdan, ha-ha, to'satdan «Boy ila xizmatchi» pyesasini o'tganimiz esimga kelib qoldi. O'shanda muallima qo'lidagi bir dasta sadarayhon bilan yuzini yelpib-yelpib so'zlagan edi. Qarang, shu paytda oldin dimog'imga gupillab rayhon hidi urildi, keyin pyesani eslab ketdim.

— Ikkinchi mavzu. G'ofir obraziga xarakteristika, — deb inshomning davomini yozishga tushdim, — to'g'ri G'ofir suvchi emas, balki boyning xizmatchisi bo'lgan. G'o'zasini chopadi, yagana qiladi, o'tdan tozalaydi, xullas rosa abjag'i chiqadi. Buning evaziga boy uni uylantirib qo'yadi. Keyin xotinini tortib olmoqchi bo'ladi. Ikkovlari rosa mushtlashishadi. Oxiri boy zo'r kelib, G'ofirni qamatmoqchi bo'ladi. G'ofirning xotini Jamila kelinoyim yig'lab erining bo'yniga osiladi. «Dadajonisi, sizsiz men bu to'rtta bolani qanday katta qilaman, magazinchi bo'lmay keting, araq boshingizni yedi-ku», deydi.

G'ofir xotining boshini ohista-ohista silab: «Yig'lama, onasi, — deydi, qaddingni tik tut, dadil bo'l. Besh yil nima bo'пти, birpasda o'tadi-ketadi. Ammo eson-omon kelsam, mana shu kunlarni boshimga solgan poraxo'r revizoru cho'loq omborchi bilan boshqacha gaplashaman, o'ttiz ikkita tishini qoqib olaman. Yig'lama, onasi, yig'lama»... Shu yerga kelganda o'ylanib qoldim. Qiziq, bu gaplarni G'ofir aytganmidi, yoki qamalish oldidan dadam aytganmidi? Ikkilana boshladim. Yo'q, yaxshisi erkin mavzuda yozganim ma'qul. Ha-ha, erkin mavzu kishiga erk beradi.

Erkin mavzu. Kelajakda kim bo'lmoqchiman, deya shoshilib inshoning davomini yozishga tutindim. Kelajakda olim bo'lmoqchi ekanligimni oldin sizga ham aytuvdim, shekilli. Ehtimol shuning uchundir, ruhimdagi ikkilanish yo'qolib, dadillik paydo bo'ldi. Miyam ham yog'langan motordek gupillab ishga tushib ketdi. To'qqizinchi betni to'ldirib, navbatdagi varaqni endi ochayotgan edim, muallim kelib, vaqt tugadi, deya yozganlarimni yig'ishtirib oldi. Xursand edim. Ha-ha, shodman. Sheriklarim to'rt-besh qog'ozdan oshirolmabdi. Men bo'lsam... To'qqiz qog'oz-a! Demak, besh tayin. Og'zakisidan ham bir amallab beshga to'g'rilab olsak... Obbo, o'zim ham xo'p baxti kulgan bolaman-da! O'sha kuni shaftolizorga chiqib mazza qilib luchchaklardan so'rdim. To'yib-to'yib uxladim.

Og'zakiga ataylab kechikibroq kirdim. Muallimlar charchab qolsa, savol-javobni kamroq qilisharmikan, deb shunday qildim.

— Familiyangiz? — so'radi o'rtada o'tirgan ko'zoynakli muallim.

— Madumarov.

— Otingiz?

— Akbarjon.

— Varaqa nomeringiz?

— Ikki yuzu qirq.

Uch muallim xuddi yelimlab yopishtirib qo'yilgandek yonbosh o'tirishgan ekan. Inshomni qo'ldan-qo'lga o'tkazib,

xoxolab kula boshlashdi. Chap tomondagi pakana muallim qornini silkita-silkita, og'zini katta ochib, ovoz chiqarmasdan kulardi. Kayfiyatlari yaxshiga o'xshaydi, demak buyog'i ham zo'r bo'ladi shekilli, deb o'yladim-u, xursandchiligimni ichimga sig'dirolmay men ham xoxolab kula boshladim. O'rtadagi muallim, o'ti o'chib qolgan motordek to'satdan jim bo'ldi-da, ko'zoynagini qo'liga olib, menga tikilib qoldi. Bir oz boqib turdi-da, yana kulib yubordi:

— Demak, Oybek «Panaga yurish», deb yozgan ekan-da?

— Ha, shunaqa deb yozgan, — deya dadil javob qaytardim.

— Demak, G'ofirning xotini Jamila sizga kelinoyi bo'lar ekan-da?

— Ha, bizda o'zidan katta ayollarni kelinoyi deb chaqirishadi.

— Demak, G'ofir eson-omon qaytib kelsam, revizor bilan omborchini savalayman, debdi-da?

— Ha, shunday degan.

— Menga qarang, o'rtoq Madumarov, institutga hujjat topshirayotganda sog'lig'ingiz to'g'risidagi ma'lumotnomani ham qo'shib topshirganmisiz?

— Qo'shib topshirganman.

— Ma'lumotnoma berishdan oldin doktorlar tekshirishganmidi?

— Tekshirishgan.

— Miyangizni rentgen ham qilishganmi?

— Qilishgan.

— Hmmm... Mabodo, bolaligingizda yiqilib, miyangiz lat yemaganmidi?

— Yo'q.

— Hmmm, qani, mening orqamdan yuring-chi.

Ko'zoynakli muallim meni «Qabul komissiyasi»ning raisiga ro'para qilib, bolani qabul qilayotganda uyoq-buyog'iga qarab olish kerak-da, qip-qizil jinni-ku bu, deb yozgan inshomni uning oldiga otib, tap-tup qadam tashlab